

Paus Innocentius III (1198-1216):

Architect en Poortwachter van de primaatsdoctrine

**De primaatsdoctrine van paus Innocentius in het licht
van de vierde kruistocht, het Latijnse keizerrijk en
het Latijnse patriarchaat van Constantinopel**

Gerard Bruggink

**Uitgeverij Eburon
Utrecht 2021**

Als kleur voor de omslag is gekozen voor karmijnrood en voor witte letters. Rood en wit waren de kleuren van de vlag van de Kerk van Rome, die Innocentius III als eerste liet afbeelden op het mozaïek in de apsis van de oude Sint-Pieter (Cf. Paravicini Bagliani, *Das begrenzte Papsttum*, p. 32).

Het mozaïek van paus Innocentius III, dat op de voorzijde is afgebeeld, is een bewaard gebleven deel van het mozaïek uit de apsis en bevindt zich in het Museo di Roma te Rome.

ISBN 978-94-6301-336-9

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.eburon.nl

© 2021 G.H.B. Bruggink. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Ter ere van de H. Moeder Gods Maria, *Sedes Sapientiae*,

en in dankbare herinnering aan mijn ouders.

Woorden van dank

Mijn eerste woord van dank gaat uit naar God die mij de inspiratie en de kracht heeft gegeven om deze dissertatie tot een goed einde te brengen. In het besef dat Hij bijzonder werkzaam is door de harten en de handen van mensen wil ik bijzonder mijn dank en respect betuigen aan hen die mij ter zijde stonden. Dat geldt allereerst voor de beide promotores Prof. Dr. D. Müller en Prof. Dr. G.A.M. Rouwhorst. Hun vakkennis en hun geduldige begeleiding waren voor mij een blijvende stimulans en hebben mij geholpen om het enthousiasme van het begin te bewaren. Van harte dank ik de overige leden van de promotiecommissie Dr. J.E.A. Ackermans, Prof. Dr. P.J.J. van Geest, Prof. Dr. B.J. Groen en Prof. Dr. H.G.E. Rose, die dit werk kritisch hebben willen bezien. Dank ook aan de Tilburg School of Catholic Theology, bijzonder aan de leden van de staf voor de goede samenwerking en de ondersteuning, waarmee wordt onderstreept dat de katholieke theologie in Nederland blijvend een plaats verdient.

Mijn bijzondere dank gaat uit naar Zijne Excellentie Mgr. Dr. J.M. Punt, emeritus-bisschop van het bisdom Haarlem-Amsterdam, en naar Zijne Excellentie Mgr. Dr. J.W.M. Hendriks, bisschop van het bisdom Haarlem-Amsterdam, die mij de gelegenheid hebben geboden om in de voorbije jaren aan deze dissertatie te werken. Van harte dank ik ook Dr. George Paimpillil Joseph (deken van Haarlem), Mgr. Dr. Anthony Kozhuvanal (directeur van de *St. Thomas Academy for Research and Training*, Kozhikode, India) en Zijne Excellentie Mar Paul Chittilapilly, zaliger gedachtenis, (bisschop van het bisdom Thamarassery, India,), de heer Johan Klaassen I.i.c., mijn zwager, en al die anderen die mij met raad en daad en met hun belangstelling hebben ondersteund.

Een hartelijk woord van dank geldt ook mevrouw R. Jansson en mevrouw M. van Stijn, die de Nederlandse, respectievelijk de Engelse tekst van het manuscript deskundig en accuraat hebben doorgenomen en gecorrigeerd. Kortom: dank aan allen, familieleden, medebroeders en vrienden, voor jullie bijdrage en jullie gebed.

Gerard Bruggink
Maart 2021
Tilburg University

INHOUDSOPGAVE

ALGEMENE INLEIDING.....	12
VRAAGSTELLING	12
BRONNEN EN METHODE.....	17
DE INHOUD VAN DE THESIS	24
HOOFDSTUK I: INNOCENTIUS: ZIJN PERSOON EN ZIJN AMBT.....	26
1. JEUGD EN VORMING	27
2. KARDINAAL-DIAKEN	28
3. SUMMUS PONTIFEX	31
HOOFDSTUK II: DE VISIE VAN INNOCENTIUS OP HET PRIMAATSCHAP	36
1. TER INLEIDING.....	36
2. DE LEERSTELLIGE SLEUTELBEGRIPPEN.....	36
3. DE PRIMAATSDOCTRINE IN HET KADER VAN DE VERKONDIGING.....	39
3.1 De homilie als brontekst.....	39
3.2 De preken met betrekking tot het pauselijk primaat.....	40
3.3 Deelconclusie	56
4. DE PRIMAATSDOCTRINE IN DE ZEVEN BRIEVEN AAN HET BYZANTIJNSE HOF.....	58
4.1 De relatie tussen Constantinopel en Rome aan het eind van de 12 ^e eeuw.....	58
4.2 De brieven aan de Griekse keizers en de Griekse patriarch	59
4.3 Deelconclusie	76
5. EINDCONCLUSIE.....	78
HOOFDSTUK III: DE VIERDE KRUISTOCHT EN HET PAUSELIJK GEZAG.....	81
1. TER INLEIDING.....	81
2. HET FENOMEEN VAN DE KRUISTOCHTEN	82
2.1 De historiografie van de kruistochten.....	82
2.2 Een definiëring van het begrip 'kruistocht'	86
2.3 De religieuze motivatie van de <i>crucesignati</i>	91
2.4 De prediking van de kruistochten	93
3. DE GEZAGVOLLE OPROEPEN EN DE PREDIKING VOOR DE VIERDE KRUISTOCHT...97	
3.1 Een krachtenspel van visies en politieke belangen.....	98
3.2 De pauselijke oproepen voor de vierde kruistocht: 1198-1202.....	100
3.3 Deelconclusie	113
4. DE STAD ZARA EN DE PAUSELIJKE AUTORITEIT: NOVEMBER 1202.....	114
4.1 Een situatieschets en de <i>excommunicatio latae sententiae</i>	114

4.2	De brieven aan de kruisvaarders: pauselijk gezag in uitvoering	118
4.3	Deelconclusie	126
5.	DE EERSTE VEROVERING VAN CONSTANTINOPEL: 18 JULI 1203	127
5.1	De achtergronden van de eerste verovering van de stad	127
5.2	De brieven aan de kruisvaarders: de paus als poortwachter	130
5.3	Deelconclusie	141
6.	EINDCONCLUSIE	142
HOOFDSTUK IV: DE APOSTOLISCHE STOEL EN DE KEIZERLIJKE TROON		144
1.	TER INLEIDING	144
2.	DE TWEDE VEROVERING VAN CONSTANTINOPEL: 13 APRIL 1204	145
2.1	Het Byzantijnse hof en de kruisvaarders	145
2.2	De verovering van de stad en de misdragingen van de kruisvaarders	148
2.3	Het Verdrag van Maart 1204	154
2.4	Deelconclusie	162
3.	DE MACHT VAN DE APOSTOLISCHE STOEL	163
3.1	De visie van Innocentius op de <i>christianitas</i>	163
3.2	De betekenis van de <i>latitudo temporalis</i> voor Innocentius	166
3.3	Innocentius en de verhouding pausschap - keizerschap	167
3.4	De <i>translatio imperii</i> van april 1204	168
3.5	De voorzetting van de kruistocht	181
3.6	Deelconclusie	189
4.	HET PAUSELIJK GEZAG IN RELATIE TOT DE LATIJNSE KEIZERS	190
4.1	De nieuwe realiteit van het Latijnse keizerrijk	191
4.2	Brieven aan de Latijnse keizers	194
4.3	Deelconclusie	201
5.	EINDCONCLUSIE	202
HOOFDSTUK V: DE PAUS VAN CONSTANTINOPEL		204
1.	TER INLEIDING	204
2.	HET PATRIARCHAAT VAN CONSTANTINOPEL EN DE ZETEL VAN ROME	205
2.1	De rangorde van de patriarchaten en de positie van Rome.	205
2.2	De zetels van Rome en van Constantinopel	210
2.3	Deelconclusie	217
3.	DE GRIEKSE KERK IN HET LATIJNSE KEIZERRIJK	218
3.1	De houding van Innocentius ten opzichte van de Griekse Kerk	218
3.2	De brief van de Griekse clerus: een gemiste kans?	235
3.3	Deelconclusie	238
4.	HET LATIJNSE PATRIARCHAAT VAN CONSTANTINOPEL	239

4.1	De uitoefening van de <i>plenitudo sollicitudinis</i>	239
4.2	De keuze en de bevestiging van de Latijnse patriarchen	239
4.3	De gezagsverhouding tussen de paus en de patriarch.....	246
4.4	De pauselijk gedelegeerden en hun opdracht.....	262
4.5	Deelconclusie	268
5.	EINDCONCLUSIE	268
6.	DE LAUDATIO VAN DE KEULSE DOMSCHOLASTER MAGISTER OLIVERUS	270
	SAMENVATTING VAN DE THESIS EN SLOTCONCLUSIE	272
	SUMMARY OF THE THESIS AND FINAL CONCLUSION	281
	LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN	290
	LITERATUURLIJST	291
1.1	Bron- en tekstverzamelingen.....	291
1.2	Lexika	293
1.3	Secundaire literatuur	294
	INDEX.....	310

ALGEMENE INLEIDING

VRAAGSTELLING

De actualiteit

Wie in dit derde decennium van het derde millennium over 'de paus' spreekt, zal met grote waarschijnlijkheid de paus van Rome bedoelen. De status van deze religieuze leider is niet los te maken van de stad Rome. Hij is in de eerste plaats 'de bisschop van Rome', van die katholieke geloofsgemeenschap welke in haar identiteit gesterkt wordt door de apostelen Petrus en Paulus, die in Rome de marteldood hebben ondergaan. De bisschoppen van Rome hebben de eeuwen door zichzelf steeds gezien als de opvolgers van de apostel Petrus. Een aanspraak, die - zowel in het Westen als het Oosten - nooit in twijfel is getrokken. Anders ligt het aangaande het pauselijk primaatschap van de bisschop van Rome. Onder dit primaatschap verstaat men de doctrinaire en de jurisdictionele volmacht van de paus van Rome over al die Kerken, welke zich katholiek willen noemen. Zo spreekt het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) over de *plena potestas* (volledige macht) die de paus van Rome over de gehele Kerk bezit:

De paus van Rome immers bezit over de Kerk, juist krachtens zijn ambt als plaatsbekleder van Christus en Herder over de gehele Kerk, de volledige, hoogste en universele macht, die hij steeds vrij kan uitoefenen (Lumen gentium nr. 22).¹

Zowel binnen de Rooms-Katholieke Kerk als daarbuiten wordt erkend dat het primaatschap een struikelblok kan vormen voor de oecumene. Dat geldt met name in de vorm die Innocentius ontwikkelde en waarin de volheid van de macht wordt benadrukt. Dat is de reden waarom paus Johannes Paulus II² en ook paus Franciscus - door clerici en leken te betrekken bij besluitvorming en uitvoering - aandacht hebben gevraagd voor het synodale model. Het vraagt tegelijkertijd ook dat wij een preciezer zicht hebben op het volmachtsmodel, om te zien waar dit dienstbaar is geweest aan de evenwichtige ontwikkeling van de primaatsdoctrine, maar ook waar het een obstakel vormde voor de oecumene en geleid heeft tot een

¹ Baraúna, *De Kerk van Vaticanum II*, p. 47: Romanis enim Pontifex habet in Ecclesiam, vi muneris sui, Vicarii scilicet Christi et totius Ecclesiae Pastoris, plenam, supremam et universalem potestatem, quam semper libere exercere valet. (Nederlandse vertaling: zie boven).

² Paus Johannes Paulus II, *Ut unum sint* (1995), pp. 95-6: [...] "opdat wij, uiteraard samen, de vormen kunnen vinden waarin deze bediening (*van het pausambt*) een door alle betrokkenen erkende dienst van liefde kan verwezenlijken". Dit is een reusachtige taak, die we niet kunnen weigeren en die ik niet alleen kan uitvoeren. Zou niet de werkelijke maar onvolmaakte gemeenschap die tussen ons bestaat kerkleiders en hun theologen ertoe kunnen brengen om met mij een geduldige en broederlijke dialoog aan te gaan over dit onderwerp [...]. <https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=73&id=2454> Geraadpleegd op 19 oktober 2020.

voortgaande vervreemding tussen Oost en West. In het proces, dat tot dit model geleid heeft, heeft Innocentius een sleutelrol gespeeld. Daarom zal in dit onderzoeksproject dieper worden ingaan op de wijze waarop hij dit model heeft gehanteerd in een fase die voor de relatie tussen de oosterse en westerse Kerken van cruciaal belang is geweest.

De doctrine van het pauselijk primaatschap: een groeimodel

Algemeen wordt erkend dat het pauselijk primaatschap zijn eigen historische ontwikkeling heeft gekend in de twee millennia, die achter ons liggen. De ontwikkelingsfasen van dit groeiproces heeft de Duitse kerkhistoricus Klaus Schatz overzichtelijk weergegeven in zijn boek *'Der päpstliche Primat: Seine Geschichte von den Ursprüngen bis zur Gegenwart'* (1990). Vooral in de Middeleeuwen maakte het concept van het primaatschap belangrijke ontwikkelingen door. De centralistische vormgeving van de Latijnse Kerk in de hoge Middeleeuwen en de theologische ontwikkelingen van het idee van het primaatschap zijn volgens Schatz aan elkaar gerelateerd.³ Terwijl het Westerse model van leiderschap ging focussen op het pauselijk primaat, bleef het Oosterse model bij zijn 'synodale' structuur. Mede op grond van historische ontwikkelingen kon het pauselijke primaatschap in het Westen de overhand krijgen. Waar beide modellen conflicteerden, kwam bijzonder de vraag naar het handelen van de pausen naar voren.

Historici en theologen onderstrepen de paradigmawisseling die het pauselijk primaatschap onder Innocentius heeft ondergaan. Redenen hiervoor worden gevonden, zowel in zijn persoon als in de tijdsomstandigheden. Zo is het beeld ontstaan van een Middeleeuwse 'papal monarchy' met Innocentius als boegbeeld. De Britse historicus Colin Morris gebruikt in zijn boek *'The Papal Monarchy'* (1989/2001) deze terminologie om de suprematie van de pauselijke autoriteit aan te duiden, zowel inzake kerkorde en theologie alsook inzake de consolidatie van het *patrimonium Petri* en de positionering van de paus ten opzichte van de wereldlijke machthebbers.⁴ Hij en anderen duiden Innocentius aan als de exponent bij uitstek van deze visie.⁵ Deze - in zich neutrale - kwalificering wordt in de schaduw gesteld

³ Cf. Schatz, *Der päpstliche Primat: Seine Geschichte von den Ursprüngen bis zur Gegenwart*, pp. 207-15. Klaus Schatz heeft zich als kerkhistoricus en theoloog bijzonder verdiept in het pauselijk primaat.

⁴ Cf. Morris, *The Papal Monarchy*, pp. 1-6.

⁵ Cf. Morris, *ibid.*, p. 451: Innocent is a test case for papal monarchy, because no pope in history was so fitted by talent and circumstances to make it workable.

Cf. Hamans, *Geschiedenis van de katholieke kerk*, p. 303: Paus Innocentius III groeide uit tot de onomstreden leider van het Avondland. Met zijn beleid en door middel van Lateranum IV wees hij de weg naar de toekomst. Door zijn optreden werd het pausschap de leidende macht van de christenheid in het westen. *Hierbij moet vermeld worden dat deze 'onomstredenheid' pas zichtbaar werd op het Vierde Lateraans Concilie, een jaar voor het onverwachte sterven van Innocentius III.*

Cf. Ackermans, *Het pontificaat van Innocentius III (1198-1216)*, p. 117: Innocentius III, Lotharius van Segni, geldt als de machtigste paus van de Middeleeuwen en is in de geschiedschrijving dan ook het voorwerp van ronkende superlatieven.

door een uiterst eenzijdige beoordeling, waarbij de nadruk ligt op de absolutistische pauskerk en 'het Romeinse systeem'.⁶

De vraag naar de primaatsdoctrine van Innocentius behelst de vraag naar haar theologische kernbegrippen, naar haar onderbouwing en haar toepassingen. Dit onderzoek wil een bijdrage leveren aan de discussie rond de primaatsdoctrine van Innocentius door deze te onderzoeken in het perspectief van de recuperatie van het Heilig Land en van de hereniging met de Griekse Kerk.

Het eigene van dit onderzoek: een schets van het denken en handelen van Innocentius over het primaat in de context van het Byzantijnse Oosten

De primaatsdoctrine van Innocentius lag in aanzet al vervat in de theologische geschriften die hij voor zijn aantreden als paus had gepubliceerd. Het betreft zijn vroegere traktaten *De missarum mysteriis*⁷ en *De Quadripartita specie nuptiarum*.⁸ Volgens de Duitse historica H  l  ne Tillmann⁹ is het eerstgenoemde traktaat een van de meest persoonlijke werken van Innocentius en zij dateert het in zijn huidige zetting op zijn vroegst op het jaar 1208.¹⁰ De Italiaanse historicus Michele Maccarrone¹¹ wijst erop dat Innocentius het traktaat van Petrus Cantor *Summa de sacramentis et animae consiliis*, geschreven tussen 1192 en 1197, als bron gebruikt heeft. De Duitse theoloog en historicus Wilhelm Imkamp dateert het geschrift tussen 1195 en 1197 en neemt het voor waarschijnlijk aan dat Innocentius het tijdens zijn pontificaat nog eens herschreven heeft. Het werk heeft een heldere opbouw en is onderverdeeld in zes boeken.¹² Ook het tweede traktaat levert veel gedachtegoed dat Innocentius later zal hernemen om de relatie tussen de paus en de Kerk van Rome tot uitdrukking te brengen. Opinies over het primaat, verwoord door een theoloog (theologen), hebben echter binnen de christenheid een ander autoriteitsgehalte dan die welke door het leergezag naar voren worden gebracht.

⁶ Deschner, *Kriminalgeschichte des Christentums*, p. 48: Kaum ein Papst hatte sich bisher so in Szene ger  ckt, so selbstverliebt in Machtvorstellungen geschwelgt, kaum einer die Pr  latten so zu seiner Kreaturen gemacht, über die er ganz nach Belieben schalten und walten, die er ganz nach seinem Ermessen versetzen oder absetzen konnte. *Deschner's werk is minder wetenschappelijk, maar bereikt een brede kring van lezers.*

K  ng, *Het Christendom*, pp. 456, 458: De paus (Innocentius III) is nu daadwerkelijk de onbepaalde heerser over de kerk; iedere invloed van wereldlijke machten op de binnenkerkelijke verhoudingen is uitgeschakeld. [...] Ja, Innocentius bezit werkelijk de wereldheerschappij, niet in de zin van absolute overheersing, maar van het hoogste beslissingsrecht en de meest uitgebreide leenheerschappij.

⁷ PL 217, 778B-779B.

⁸ PL 217, 921-67.

⁹ Haar biografie *Papst Innocenz III*, gepubliceerd in 1954, heeft haar grote bekendheid gegeven.

¹⁰ Cf. Tillmann, *Papst Innocenz III*, p. 14, voetnoot 89.

¹¹ Cf. Maccarrone, 'Studi su Innocenzo III.', pp. 360 e.v. Maccarrone was president van het Pauselijk Comité van Historische Wetenschappen te Rome van 1963 tot 1989.

¹² Cf. Imkamp, *Das Kirchenbild Innocenz III (1198-1216)*, pp. 47-53; PL 217, 778B-779B. Wilhelm Imkamp was wetenschappelijk medewerker voor Middeleeuwse geschiedenis aan de universiteit van Augsburg. 'Das Kirchenbild Innocenz III' was zijn dogmatisch-historische dissertatie.

Dat geldt ook voor Innocentius. Om deze reden blijven dan ook deze geschriften van voor het begin van zijn pontificaat in dit onderzoek buiten beschouwing.

Wanneer we de visie van Innocentius op het pauselijk primaat aldus willen begrijpen, dan is het onontkoombaar om ons in de beschikbare bronnen te verdiepen en deze te bestuderen en te verstaan binnen hun historische context. Veel historici hebben zich gewijd aan het analyseren en interpreteren van de primaatsdoctrine van Innocentius. In de lijn van hun analyses mogen we vaststellen dat deze doctrine vier leerstellige begrippen kent:

- de *plenitudo potestatis* (de volheid van de macht) als behorend aan de paus
- de *pars sollicitudinis* (de gedeelde zorg) van anderen binnen en voor de Kerk
- de *plenitudo sollicitudinis* (de volheid van de zorg) van de paus voor de andere Kerken
- de *latitudo temporalis* (de omvang van het tijdelijke) als toekomend aan de paus

Als vindplaatsen van bovengenoemde leerstellige sleutelbegrippen komen allereerst een aantal preken en brieven uit de beginjaren van zijn pontificaat in aanmerking. Voor de preken geldt de doelgerichtheid van de verkondiging, namelijk om de geloofsgemeenschap te sterken en te bemoedigen. Anders dan in het theologisch debat ligt hier de nadruk op de 'eigenheid' van de verkondiging, waarbinnen hij zijn gedachten uiteen kan zetten. Na de preken, die een zekere onbevangenheid kennen, vervolgen we met de correspondentie met de keizers en de patriarch van het Griekse keizerrijk, waarin Innocentius alles nog preciezer moest verwoorden. Omdat hij voor de opgave stond om de primaatsdoctrine dusdanig te verwoorden dat ze toegankelijk werd voor de 'schismatieke' Griekse keizer en patriarch, verdienen deze brieven een bijzondere aandacht. Het resultaat van deze onderzoeken zal vervolgens worden vergeleken met een feitelijke toepassing en uitwerking tijdens de latere jaren van zijn pontificaat, waarvoor we ons richten op de correspondentie die Innocentius naar het Oosten heeft laten uitgaan rond de vierde kruistocht, de oprichting van het Latijnse keizerrijk van Constantinopel en in relatie met de Grieken en Latijnen in het Latijnse patriarchaat van Constantinopel.

Alhoewel de bevrijding van Jeruzalem het doel was van de vierde kruistocht, deden zich tijdens de kruistocht zaken voor die een nog grotere uitdaging waren voor het pauselijk gezag. Hier ligt allereerst de vraag naar de toetsing van het gezag en het handelen van Innocentius in confrontatie met het optreden van de kruisvaarders tijdens de voorbereidingen en het verloop van de vierde kruistocht. Deze vierde kruistocht is kenmerkend voor het pontificaat van Innocentius. Door hem geïnitieerd, voorbereid en begeleid, werd deze niettemin een krachtproef voor de pauselijke autoriteit. Hij nam bijna vijf jaar in beslag: te beginnen met de eerste oproep in augustus 1198 tot en met de verovering van Constantinopel in april 1204. De vraag moet gesteld worden naar de uitoefening van het pauselijk gezag tegen de

achtergrond van de wil en de onwil van de kruisvaarders en de onvoorziene gebeurtenissen die ontstonden door de eigenbelangen van kruisvaarders, de Venetianen en het Griekse hof. Zowel de expeditie tegen Zara (het huidige Zadar in Kroatië) als de verovering van Constantinopel waren crisismomenten voor het pauselijk gezag en roepen vragen op over de wijze waarop Innocentius zijn gezag heeft uitgeoefend en zich hierdoor heeft laten beïnvloeden.

Geheel in de geest van de Middeleeuwen ging paus Innocentius III als kerkleider en als geleerde uit van de culturele eenheid van de gehele christenheid. Deze culturele eenheid was voor hem een bouwsteen voor de kerkelijke eenheid. Het ontstaan van het Latijnse keizerrijk ten gevolge van de vierde kruistocht (1202-1204) noodde Innocentius zijn visie te geven op de overdracht van het keizerrijk (*translatio imperii*), maar ook om te reageren op de verdragen tussen de kruisvaarders en de Venetianen, die waren gesloten met het oog op het verdelen van de macht en de veroverde bezittingen. Bovendien kwam Innocentius uitgebreid te spreken over de misdragingen van de kruisvaarders en de gevolgen hiervan. Vervolgens was het nieuwe Latijnse keizerrijk voor Innocentius een nieuwe uitdaging en wel om in zijn relatie met de twee opeenvolgende Latijnse keizers uiting te geven aan zijn verstaan van de primaatsdoctrine.

Het Latijnse keizerrijk bood aan Innocentius onverwachte perspectieven om de kerkelijke eenheid tussen Oost en West tot stand te brengen. Zowel voor de kruisvaarders als ook voor Innocentius was het vanzelfsprekend dat er na het ontstaan van het Latijnse keizerrijk een Latijns patriarchaat werd opgericht. Innocentius zag daarin een unieke kans om de Griekse Kerk terug te brengen onder het gezag van de Apostolische Stoel (*Sedes Apostolica*¹³). We mogen zonder bezwaar van de vooronderstelling uitgaan dat Innocentius met 'kerkelijke eenheid' het invoegen van de Oosters-Byzantijnse Kerk in het Westers-Romeinse kerkmodel voor ogen stond. Aanvankelijk was hij volkomen tegen de verovering van Constantinopel. Pas onder de indruk van de gevolgen van deze verovering en van de kansen die hij hierdoor zag voor de kerkelijke eenheid veranderde hij van mening. Hij meende dat dit hem de mogelijkheid bood om gestalte te geven aan de pauselijke *plenitudo sollicitudinis* dat wil zeggen de zorg om de eenheid met de Byzantijnse Kerk te herstellen en daarmee het pauselijke primaatschap over heel de Kerk te doen gelden.

¹³ Cf. LThK², band 9, c. 1123; CIC, c. 361. De benaming 'Apostolische Stoel' heeft betrekking op de Apostolische Stoel van Rome en staat voor het ambt van de paus als blijvende instelling alsook voor de paus als drager van het ambt en voor de Romeinse curie. Wanneer er sprake is van de Apostolische Stoel (voornaamwoord masculien), wordt er in deze thesis naar verwezen met een feminien voornaamwoord. Het Latijnse woord 'sedes' is feminine.

De centrale vragen van dit onderzoek laten zich op basis van het bovengenoemde dan ook als volgt omschrijven:

Primair is dit onderzoek gericht op de nieuwe aspecten en accentueringen die naar voren komen wanneer de primaatsvisie van Innocentius wordt geplaatst in de context van de vierde kruistocht, het Latijnse keizerrijk en het Latijnse patriarchaat. Dat leidt allereerst tot de vraag hoe deze visie in zijn algemeenheid gekarakteriseerd kan worden en hoe hij deze onderbouwd heeft. Daarop volgen dan de vragen naar hoe hij in de context van de bovengenoemde situaties zijn gezag heeft toegepast en doen gelden en op welke wijze deze gebeurtenissen zijn visie over dit gezag hebben beïnvloed.

BRONNEN EN METHODE

De *Gesta Innocentii III* (de daden van Innocentius III)¹⁴ die werd samengesteld in de jaren 1204-1209 is tegen de achtergrond van de bronnenkeuze, die gemaakt moet worden, van secundair belang. Deze anonieme biografie bespreekt bepaalde belangrijke onderwerpen uit het leven en uit het pontificaat van Innocentius, maar laat echter andere gebeurtenissen onbesproken. De auteur van de *Gesta* wil vooral een coherent beeld van paus Innocentius presenteren: een model bisschop die staat voor de kerkelijke eenheid onder pauselijk leiderschap.¹⁵ Voor dit onderzoek zijn de *Gesta* alleen van belang vanwege de personalia van Innocentius, die erin ter sprake komen.

de bronnen

De curiale registers van Innocentius III, de vindplaats van onze bronnen, hebben nog het karakter van de *gesta ecclesiastica*. Wilhelm Imkamp karakteriseert ze als 'gedenkböeken van de curie, die de Kerk bestuurde, waarin het politiek en administratief belangrijke materiaal werd verzameld, ter oriëntering en gebruik van hun opvolgers (pausen en curie)'. Het blijkt dat de registers van Innocentius in de loop der jaren steeds meer stukken gingen bevatten die op uitdrukkelijke wens van de ontvangers werden geregistreerd. Het is goed om hierbij op te merken, dat de meeste stukken die de curie verlieten niet werden geregistreerd.¹⁶ De Duitse mediëvist en kerkhistoricus Friedrich Kempf voegt hieraan toe, dat de registers ook ambtsboeken waren ten dienste van de curie met als doel een overzicht te bieden van hun werkzaamheden, om verloren brieven opnieuw te kunnen afschrijven en vervalsingen te ontmaskeren. Later kregen de registers een canoniek belang als verzamelingen van decreten. Als gedenkboek bevatten de registers niet alle

¹⁴ Cf. Migne, ed., *Gesta Innocentii III*, PL, tom. 214. Cf. Bolton, Too Important to Neglect: The *Gesta Innocentii PP III*, pp. 87-99. Bolton geeft een positief beeld van de *Gesta Innocentii*, waarbij ze geen reden heeft om de historische betrouwbaarheid van de personalia van Innocentius in twijfel te trekken.

¹⁵ Cf. Powell, *The Deeds of Pope Innocent III: by an Anonymous Author*, pp. xiv-xv.

¹⁶ Cf. Imkamp, *Das Kirchenbild Innocenz III (1198-1216)*, pp. 76; 86-90.

belangrijke stukken. Soms nam de curie (voorlopig) afstand van registratie, om politieke redenen of om reden van het tijdelijk niet beschikbaar zijn van een registrator op de kanselarij. Zo liet Innocentius het ambt van kanselier de eerste zeven en de laatste drie jaar van zijn pontificaat vacant. Ook de registers, die op de curie werden vervaardigd, worden bestempeld als het persoonlijke werk van de paus, in de zin dat hij er veranderingen en aanpassingen in aan liet brengen.¹⁷ Innocentius heeft dus zijn eigen stempel gedrukt op vele geschriften die hij liet uitgaan, hetzij direct, hetzij door zijn invloed op de curiale registers van de kanselarij. Al deze geschriften vormen dan ook de vindplaats van onze bronnen.

De samenstelling van de lijst van bronnen wordt uiteraard bepaald door de vraagstelling omtrent de visie van Innocentius op het pauselijk primaat. Als relevante bronnen komen de preken van Innocentius en zijn brieven (toegankelijk in de curiale registers) in aanmerking. De brieven en decreten staan in het spanningsveld van de interactie tussen doctrine en handelen; ze tonen op directe wijze de achtergrond en de ontwikkeling in het primatiale denken van Innocentius.

Tot het relevante bronmateriaal van dit onderzoek behoren:

a. de preken

De prediking in de liturgie was voorbehouden aan het gewijde ambt en werd de uitdrukking van het officiële en hiërarchisch geordende kerkambt. De homilie was een uitdrukking van de vastgelegde openbaringsinhoud, hetgeen betekent dat er geen scheiding kon zijn tussen leerstoel en preekstoel.¹⁸ Tot het midden van de 12^e eeuw was de prediking geïnspireerd op het patristische voorbeeld; daarna kwam er een nieuwe vorm van predicatie op.

De preek had in de Middeleeuwen een strikte opbouw en was gebonden aan vaste regels, zodat het ook in formeel opzicht een kunstwerk zou zijn. De regels werden later vastgelegd in de 'artes praedicandi'-handboeken, welke voor de 13^e eeuw nog niet voorhanden waren. De preek werd gezien als een duidelijke en publieke instructie omtrent geloof en zeden. Men nam een zin uit de perikoop, die het thema van de preek vormde; dit thema werd dan uitgelegd met behulp van andere zinsdelen uit de Schrift. Ook losse woorden werden vaak door de diverse vormen van Schriftuitleg verklaard. De opbouw van een preek was meestal als volgt: op het thema volgde de *divisio thematis* (een eerste overzicht van hetgeen later werd uitgelegd), waarbij zich dan de *dilatatio* (de ontwikkeling van de gedachtegang) aansloot, terwijl de preek meestal werd besloten met een zegenwens.¹⁹

De preken van Innocentius reflecteren qua methode, stijl en keuze van onderwerpen zijn Parijse studietijd. Methode en stijl worden gekenmerkt door het aanhalen van

¹⁷ Cf. Kempf, 'Die Register Innocenz III, Eine paläographisch-diplomatische Untersuchung', pp. 104; 118. Friedrich Kempf heeft zich naam verworven als analist van het pausdom onder Innocentius III en als specialist in de politieke ideeëngeschiedenis van de Middeleeuwen.

¹⁸ Cf. LW, k. 2250-4.

¹⁹ Cf. Imkamp, *Sermo ultimus*, pp. 153-4.

diverse geestelijke autoriteiten en van argumenten, geheel in de stijl van de Parijse school van de late 12^e eeuw. Bij Innocentius waren de mystieke betekenissen van een schrifttekst favoriet; er zijn maar weinig historische of literaire uitweidingen te vinden. Hij stond bekend als een groot predikant. Tijdens zijn pontificaat heeft hij in zijn prediking vele thema's aangeroerd om zo bij te dragen aan de hervorming en revitalisering van het kerkelijk leven. Zijn gehoor bestond uit clerici en leken en de preken werden gehouden in het Latijn of in de volkstaal. Ten overstaan van de clerus sprak hij graag over de noodzakelijke morele hervorming; de leken gelovigen kregen de aansporing mee om kuis te leven en de opdracht om de clerus te ondersteunen. Innocentius ging niet in op actualiteiten uit de samenleving; hoogstens kwamen zij ter sprake wanneer hij zich richtte tot hen die geestelijke leiding gaven. De pauselijke autoriteit kwam bij gelegenheid ter sprake, maar ze was zeker geen kernthema. Al met al moet worden geconstateerd dat de preken kwalitatief zeer verschillend van gehalte zijn, maar wel een pastoraal karakter dragen.²⁰ De preken zijn ons overgeleverd in meer dan 60 manuscripten. Een eerste verzameling werd samengesteld tussen de jaren 1202-1204. Het betreft 29 *sermones de tempore*, 31 *sermones de sanctis*, 12 *sermones de communi* en 7 *sermones de diversis*. De meeste van deze preken zijn ook werkelijk gehouden.²¹ Hiervan hebben 11 preken geheel of gedeeltelijk betrekking op kerkvisie en primaatschap. Vooral de *sermones de diversis* (4) en de *sermones de sanctis* (5), gehouden op de feestdagen van de H. Petrus, paus Silvester I, paus Gregorius I en de preken bij gelegenheid van (de verjaardag van) de pauskeuze, zijn relevant voor dit onderwerp. De Franse publicist Jacques-Paul Migne heeft in zijn *Patrologia Latina* in de tweede helft van de 19^e eeuw de preken van Innocentius voor een breed publiek toegankelijk gemaakt. Ze zijn in 2006 opnieuw uitgegeven, voorzien van een Italiaanse vertaling en met een goede introductie op de middeleeuwse preken en op de preekstijl van Innocentius.²²

b. de brieven

In het curiale register zijn 4183 brieven / decreten bewaard gebleven ten tijde van het pontificaat van Innocentius. Het betreft zowel de uitgaande als de ontvangen documenten.²³ Uit de pontificaatsjaren 1, 2, 5, 7, 8, 9, 10 en 12 zijn de originele registers nog beschikbaar onder de notering van Reg. Vat. 4, 5, 7 en 7a. De jaargangen 13-16 zijn uitgegeven op basis van de Codex des College de Foix te Toulouse van François Bosquets.²⁴ Reg. Vat. 8 is een kopie van het originele register vervaardigd tijdens het pontificaat van paus Urbanus V (1362-1370) en betreft ook

²⁰ Cf. Moore, *The sermons of Pope Innocent III* in: *RHM* 36, (1994).

²¹ Cf. Imkamp, *Das Kirchenbild Innocenz III (1198-1216)*, pp. 64-7.

²² Cf. Fioramonti, *Innocenzi III I Sermoni* (Città del Vaticano, 2006).

²³ Cf. Hageneder, *Die Register Innozenz' III*, pp. 91-101.

²⁴ Innocentii tertii pontificis maximi epistolarum libri quatuor regestorum XIII, XIV, XV, XVI, ex bibliothecae collegii Fuxensis Tolosae nunc primum edunt sodales eiusdem collegii et notis illustret Franciscus Bosquetus Narbonensis iurisconsultis; cum duplici indice, priore indice, priore epistolarum etearum argumentis posteriore rerum et verborum alphabetices, qui ad calcem notarum consulto reiectus est. Tolosae Textosayum 1635.

de pontificaatsjaren 13-16, dat wil zeggen: 1210 (13), 1211 (14), 1212 (15), 1213 (16). De pontificaatsjaren 3,4,18 en 19 laten zich reconstrueren op basis van de registers, welke onder paus Innocentius IV (1352-1362) werden gemaakt.

Wanneer wij de brieven / decreten op jaar rangschikken onder vermelding van de edities waarin de bronnen zijn overgeleverd, levert dat het volgende resultaat op:

Brieven / decreten betreffende het pontificaatsjaar²⁵:

- (01) 1198 januari/1199 februari Reg. Vat. 4 - Hageneder, band 1²⁶
- (02) 1199 Reg. Vat. 4 - Hageneder, band 2
- (03) 1200 de eerste drie kwartalen zijn te vinden in de Regesten Theiner / Potthast.²⁷ Het laatste kwartaal is te vinden onder PL 214 c. 869-946.
- (04) 1201 de eerste drie kwartalen zijn te vinden in de Regesten Theiner / Potthast. Het laatste kwartaal is te vinden onder PL 214 c. 869-946.
- (05) 1202 Reg. Vat. 4
- (06) 1203 februari/1204 februari Reg. Vat. 5 - Hageneder, band 6
- (07) 1204 Reg. Vat. 5 - Hageneder, band 7
- (08) 1205/1206 februari Reg. Vat. 7 - Hageneder, band 8
- (09) 1206 februari/1207 februari Reg. Vat. 7 - Hageneder, band 9
- (10) 1207 Reg. Vat 7a - PL 215, c.801-1600 met aanvulling PL 217 c. 11-308
- (11) 1208 februari/1209 februari Reg. Vat. 7a - Hageneder, band 11
- (12) 1209 februari/1210 februari Reg. Vat. 7a - Sommerlechner, bnd 12
- (13) 1210 februari/1211 februari Reg. Vat. 8 - Sommerlechner, band 13
- (14) 1211 Reg. Vat. 8 kopie PL 216, c. 9-967 met als aanvulling PL 217 c. 11-308
- (15) 1212 Reg. Vat. 8 kopie PL 216, c. 9-967 met als aanvulling PL 217 c. 11-308
- (16) 1213 Reg. Vat. 8 kopie PL 216, c. 9-967 met als aanvulling PL 217 c. 11-308
- (17) 1214 dit jaar laat zich niet reconstrueren.
- (18) 1215 de eerste drie kwartalen zijn te vinden in de Regesten Theiner / Potthast. Het laatste kwartaal is te vinden onder PL 214 c. 869-946.
- (19) 1216 de eerste drie kwartalen zijn te vinden in de Regesten Theiner / Potthast. Het laatste kwartaal is te vinden bij PL 214 c. 869-946.

De brieven die Innocentius III gericht heeft aan bepaalde deelkerken, kennen een eigen uitgave. Zo is voor dit onderzoek met betrekking tot de Oosterse Kerken, het Latijnse keizerrijk en het primaatschap de editie van de Oekraïense canonist Theodosius Haluscynskyj²⁸ van belang.

²⁵ Reg. Vat. 6 betreft de registers over de Duitse troonstrijd. Het zijn brieven uit de jaren 1199-1209. Ze zijn niet relevant voor het onderwerp van dit promotieonderzoek en worden daarom buiten beschouwing gelaten.

²⁶ Publicaties van het Oostenrijkse Cultuurinstituut te Rome gelieerd met de Oostenrijkse Academie van Wetenschappen onder leiding van prof. Otto Hageneder. Zie over dit instituut ook de bijdrage van Hageneder in het artikel: Innozenz III und die Eroberung Zadars (1202): Eine Neuinterpretation des Br. V 160 (161), pp. 197-201.

²⁷ Cf. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum*, pp. 47-70.

²⁸ Theodosius Haluscynskyj, *Acta Innocentii PP. III*. Hij heeft intensief deelgenomen aan de Pauselijke Commissie ter herziening van de C.I.C. Orientalis in de jaren veertig van de vorige eeuw.

In dit onderzoek zullen de brieven uit de moderne edities worden aangeduid met 'Br.' gevolgd door het registerjaar (Romeinse letter) en het briefnummer (Arabische letter).

Er zijn tijdens het pontificaat van Innocentius ruim 360 brieven uitgegaan naar Constantinopel, het Latijnse keizerrijk en het Latijnse patriarchaat. Ze werden gericht aan keizers, patriarchen, bisschoppen, clerus, kruisvaarders en aan het kerkvolk in het Latijnse patriarchaat. Een aantal van deze brieven zijn als decretalen aan te merken. De arengas²⁹ bevatten vaak massieve uitspraken over de pauselijke autoriteit.³⁰ Met name vinden we zeven brieven aan de Grieken, die als bronteksten in aanmerking komen, omdat het primaatschap en de kerkvisie hierin nadrukkelijk naar voren komen. Deze bronnen zijn van belang in verband met het eerste thema van dit onderzoek: de visie van Innocentius op het primaatschap (hoofdstuk II).

Door allerlei verwickelingen voerde de vierde kruistocht naar Constantinopel en leidde uiteindelijk tot de oprichting van het Latijnse keizerrijk en het Latijnse patriarchaat. De bronnen die hierop betrekking hebben, betreffen 20 brieven die Innocentius heeft laten uitgaan. Aangaande de oprichting van het Latijns keizerrijk zijn er 46 brieven van belang. Zij vormen de basis om het pauselijk gezag in relatie tot de Latijnse keizers in beeld te brengen (hoofdstuk III). Wanneer de kruisvaarders een Latijnse patriarch kiezen en daarmee een Latijns patriarchaat in het leven roepen, komt opnieuw de vraag naar voren met betrekking tot de rangorde van de zetel van Constantinopel ten opzichte van de zetel van Rome. In 8 brieven vinden we hierover bronmateriaal. Om de houding van Innocentius ten opzichte van de Griekse Kerk te kunnen beschrijven, beschikken we over 9 brieven van zijn hand. Een brief van de Griekse clerus aan Innocentius over de aanstelling van een Griekse patriarch geeft ons inzicht in de onderlinge kerkelijke verhoudingen. De uitoefening van de *plenitudo sollicitudinis* betrof heel de Kerk van Constantinopel: zowel de Griekse als ook de Latijnse clerus, de gelovigen van beide ritussen en de Griekse en Latijnse patriarchen. Het betreft 35 brieven.

²⁹ De opbouw van een Middeleeuwse oorkonde bestond uit een protocol (beginprotocol), de context (corpus) en het eschatocol (eindprotocol). Het element van de arenga (algemene motivering) kon zowel bij het protocol als bij de context horen.

³⁰ Cf. Pennington, *Pope and Bishops*, p. 47.

De onderstaande tabel geeft aan welke brieven in meerdere hoofdstukken besproken worden. Voor een overzicht van alle brieven, zie de index.

brief	datering	adressanten	hfd en context
Br. I-353 <i>Imperialis excellentie</i>	Aug 1198	Griekse keizer Alexius III	II Griekse Kerk III kruistocht
Br. I-354 <i>Reprobata quondam</i>	Aug 1198	Griekse patriarch Johannes X Camateros	II primaat en Griekse Kerk III aansporing van de keizer
Br. II-202 <i>Multe nobis</i>	Juni 1204	Griekse keizer Alexius III	II primaat en Griekse Kerk III kruistocht
Br. VI-230 (231) <i>De mentis vestre</i>	Feb 1204	legerbisschoppen	III kruistocht IV primaat
Br. VII-154 <i>Legimus in</i>	Nov 1204	legerbisschoppen	IV translatio imperii V terugkeer Griekse Kerk
Br. VII-203 <i>Evangelica docente</i>	Jan 1205	Latijnse clerici in Constantinopel	IV verdrag Maart 1204, keuze patriarch V primaat, terugkeer Griekse Kerk
Br. VIII-56 (55) <i>Divisis aliis</i>	Mei 1205	Latijnse keizer Boudewijn	IV translatio, Griekse Kerk V terugkeer Griekse Kerk
Br. XI-20 (21) <i>Cum vestre</i>	Mrt 1208	Keizer en baronnen	IV bescherming kerkelijk bezit V terugkeer Griekse Kerk
Br. XI-44 (47) <i>Ut litterarum</i>	Mrt 1208	Griekse (keizer) Lascaris	IV kruistocht, ondersteuning Heilig Land V terugkeer Griekse Kerk
Br. XIII-182 (184) <i>Ex litteris</i>	Dec 1210	Latijnse patriarch Morosini	IV aanklacht tegen de Grieken V het opleggen van straffen

c. enkele documenten in verband met het Vierde Lateraans Concilie.

Van belang zijn in deze de hoofdstukken 4 en 5 van de *Constitutiones* met betrekking tot 'de hoogmoed van de Grieken ten opzichte van de Latijnen' en 'de rangorde van de patriarchaten'. Hiervoor zal gebruik gemaakt worden van de decreten van Tanner³¹ en het Enchiridion van Denzinger / Hünemann.³²

d. De *Historia regum Terrae sanctae* van Oliverus, scholasticus aan de dom van Keulen, later bisschop van Paderborn en kardinaal-bisschop van de titelkerk

³¹ Tanner, Norman, *Decrees of the Ecumenical Councils*, vol. One, Nicea I to Lateran V, ed. N.P. Tanner sj (Washington DC: Sheed & Ward and Georgetown University Press, 1990).

³² Denzinger, Heinrich, *Enchiridion symbolorum definitiorum et declarationum de rebus fidei et morum*, 37^e oplage (Freiburg i. B.: Herder, 1991).